

GLAVNE ETAPE U RAZVITKU HRVATSKOSRPSKOG JEZIKA

SVETOZAR N. MANOJLOVIĆ

Do pojave Beličeva rada »Periodizacija srpskohrvatskog jezika« (*Južnosl. filolog* XXIII, 1958. g.) u našoj nauci o jeziku nije bilo pokušaja da se dublje i potpunije sagleda kretanje našega jezika kroz glavne epohe njegova razvitka. Istina još je P. J. Šafařík 1833. god. jezičke crte našega jezika s obzirom na razvojni tok literarnog jezika podijelio na tri perioda,¹ ali je ta periodizacija prije svega književno-jezičke i kulturno-historijske prirode. Držeći se osnovne Šafaříkove linije, ali i unoseći znatne korekture, prof. M. Pavlović je izložio svoje stavove u pogledu periodizacije našega jezika u priručniku *Primeri istoriskog razvitka srpskohrvatskog jezika*, Beograd 1956, ali je zatim u svojoj raspravi »Uslovi razvitka i periodizacija istorije srpskohrvatskog jezika« (*Južnosl. fil.* XXV, 1961—1962) potpuno usvojio Beličevu periodizaciju interpretirajući je veoma impresivno s posebnim naglaskom na procese miksoglotskog i miksodijalekatskog karaktera.

Pored spomenutih rasprava P. Ivić u poznatom djelu *Die serbokroatischen Dialekte — ihre Struktur und Entwicklung*, I, 's-Gravenhage 1958. posvećuje posebno poglavlje etapama diferenciranja srpskohrvatskog jezičkog područja, a I. Popović ima također kraće poglavlje o periodizaciji historije srpskohrvatskog jezika u opsežnoj knjizi *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960.

To je najvažnija naučna literatura u kojoj se izravno ili usputno raspravlja o problemu periodizacije srpskohrvatskog jezika. Udaru u oči da se prilično kasno sučeljavamo s ovim važnim problemom, kao što je i pojava prve naše historije srpskohrvatskog jezika prilično zakasnila u odnosu na odgovarajuće historije jezika bratskih slavenskih naroda.² Bugarske je slaviste, na primjer, prilično ranije privla-

¹ P. J. Šafařík *Serbische Lesekörner, oder historisch-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart — Ein Beitrag zur slawischen Sprachkunde* (mit Beilagen und einem Facsimile, Pesth, 1833, Verlag von C. A. Hartleben).

² Predavanja iz historije srpskohrvatskog jezika pokojnog profesora A. Beliča, koja su u više navrata bila objavljena, u tom pogledu su izuzetak. Ne mislim da sam usamljen kada kažem da je prof. Belić bio predestiniran da napiše historiju srpskohrvatskog jezika, ali u tome su ga omeli golemi poslovi i nemila smrt.

čilo pitanje periodizacije materinskog jezika, pa su se njim bavili L. Miletič,³ B. Conev,⁴ St. Mladenov,⁵ u novije vrijeme V. Georgijev⁶ i K. Mirčev.⁷ Od sovjetskih učenjaka problemom periodizacije bugarskog jezika zanimaju se poslije rata S. B. Bernštejn⁸ i J. S. Maslov.⁹ Starija generacija bugarskih slavista dijeli historijski razvitak svoga materinskog jezika na tri perioda (starobugarski, srednjobugarski, novobugarski) polazeći od jezičkih crta odraženih u pisanim spomenicima, a periodizacija im počinje tek od X stoljeća, svakako vezana za početke slavenske pismenosti. Ali oni nisu usamljeni jer mnoge historije jezika pojed nih naroda obuhvataju vremenski raspon od prvih njihovih pisanih spomenika do novijeg doba. Mislim da nije teško opaziti da se takvim koncepcijama ograničava historijska lingvistika i da se tu u prvom redu govori o historiji p i s m e n o g jezika, kao što je primijetio S. B. Bernštejn u spomenutom radu.

Historici jezika ne bi smjeli zanemarivati rezultate historijskih i arheoloških istraživanja, morali bi da počinju od rodovsko-patrijarhalnih formacija i, u granicama stvarnih mogućnosti, da se služe raznim izvorima (toponimijom, epigrafijom, supstratima u međujezičkim susretima, međujezičkim pozajmicama, onomastikom u stranim izvorima, pisanim spomenicima na materinskom jeziku, posebno onima koji nose otisak lokalnih i regionalnih govornih crta, rezultatima dijalektologije i uporednog proučavanja slavenskih jezika). Prema tome periodizacija historije materinskog jezika ne bi trebalo da se isključivo veže za spomenike pismenosti s jedne strane ili da polazi od početaka konačnog uobličavanja dijalekatskih skupina ili osnovnih dijalekatskih zona, s druge strane, već ona mora otkrivati zakonomjernosti razvitka jezika u svakoj etapi ili periodu koji se ne daju zamisliti bez historijskog i društvenog kretanja dotičnog naroda.

³ L. Miletič, *Starob'lgarska gramatika*, Sofija 1896, str. 2.

⁴ B. Conev, »Hiljada godini b'lgarski ezik« *Ot' Letopisa na B'lgar. kniž. društvo* za 1908 god., str. 6 i također ponovljeno mišljenje u djelu istoga autora *Istorija na b'lgarski ezik*, I, Sofija 1940, str. 140.

⁵ S. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin-Leipzig 1929, str. 10—11.

⁶ V. Georgiev, »Opit za periodizacija na istorijata na b'lgarskija ezik«, *Izvestija na Institutu za b'lgarski ezik*, kn. 11, Sofija 1952, str. 71—116.

⁷ K. Mirčev, *Istoričeska gramatika na b'lgarskija ezik*, Sofija 1958, str. 9—10 i 43—58.

⁸ S. B. Bernštejn, »K voprosu o periodizaciji bolgarskogo jazyka«, *Izv. A. N. SSSR, OLJ*, IX/2 (1950), str. 108—118.

⁹ J. S. Maslov, »Novaja popytka periodizacii istorii bolgarskogo jazyka« (po povodu stat'ji Vl. Georgieva »Opit za periodizacija na istorijata na b'lgarskija ezik«, *Izvestija na Institutu za b'lgarski ezik*, kn. 11, Sofija 1952, str. 71—116), *Voprosy jazykoznanija*, II/5 (1953).

Pokojni prof. A. Belić u spomenutom radu ističe važnost historijskih i drugih faktora na jezički razvitak — jer jezik je konačno društvena kategorija —, ali dodaje da nam se tu javlja jezik u apstrakciji, »u linijama svoga jezičkog razvitka nezavisno od svega drugoga.« S takvim ograničenjem i takvim naglaskom ne možemo se složiti, jer naučni rezultati pokazuju koliko je paralelan hod jezičkog razvoja s društveno-historijskim kretanjima.¹⁰ Štoviše, može se smatrati potpuno verificiranim da širenje skupa jezičkih pojava zavisi od društvenih formacija, naročito u vezi s njima od teritorijalnih integracija i dezintegracija. Pri postojanju društvene rascjepkanosti, kod manjih administrativnih cjelina i državnih tvorevina, povećava se i dijalekatsko diferenciranje ili nijansiranje, a integracije društva i stvaranje većih državnih jedinica prati redovito širenje jezičkih crta na većem prostranstvu. Konačno, jezičke pojave imaju i svoje unutrašnje zakone i impulse koji ih uslovljavaju, pri čemu prvorazredan značaj ima princip postepenog gomilanja novog kvaliteta i postepenog odumiranja starog kvaliteta u njihovoj uzajamnoj zavisnosti.

Historijski i društveni razvitak naših naroda do stvaranja njihove državne zajednice bio je raznovrstan, buran, ispunjen potresima. Za razvitak našega jezika veliku važnost imaju sljedeći činioci: velika seoba naroda u prvim stoljećima nove ere, cijepanje nekad kompaktno povezanog slavenskog etnikuma, život naših predaka u patrijarhalno-rodovskim zajednicama, obrazovanje većih plemenskih zajednica i saveza, prisutnost Slavena u Panoniji i Daciji, njihov upad na bizantski teritorij, a zatim i prodor u zajednici s Avarima ili dijelom i nezavisno od njih s težnjom za kolonizacijom Balkanskog poluotoka, dodir s kulturnim središtima i civilizacijama Mediterana, međujezički susreti s jezicima starih balkanskih naroda u većoj ili manjoj mjeri romaniziranim, etnička i jezička asimilacija u korist Južnih Slavena, ali i primanje balkanskog jezičkog supstrata i drugih socijalnih i etno-genetičkih komponenata u raznim pojavama u različitoj mjeri, susjedstvo i vazalni položaj prema Bizantu i Francima, docnije i drugim moćnim susjedima, postepeno osamostaljivanje i stvaranje naših srednjovjekovnih državnih tvorevina, njihovo rasulo uslijed sudbonosnog prodiranja Turaka i osvajanja velikog dijela naših zemalja, te u vezi s tim impozantne seobe naših narodnih masa, koje su potpuno promijenile srednjovjekovni etnički i dijalekatski raspored. Od daljih komponenata veoma važno mjesto

¹⁰ Takva mišljenja zastupaju S. B. Bernštejn, veoma naglašeno, a zatim i nešto opreznije E. Pauliny u referatu »Periodizácia dejín fonologického a morfológického systému v západnej sloviančine«, *Československé přednášky pro V mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*, str. 87—94.

zauzimaju ratovi Austrije i Venecije s Turcima i polagano oslobađanje naših pokrajina, što ponovo privlači odbjeglo žiteljstvo na prorijeđena ili napustjela staništa.

Kod periodizacije historije srpskohrvatskog jezika treba poći od jezičkih činjenica, grupiranja zajedničkih inovacija koje se šire na većem prostranstvu, grupiranja onih koje obuhvataju manja područja utječući na jače dijalekatsko diferenciranje i isto tako onih koje zahvataju pretežno periferijske oblasti — a sve u zavisnosti od važnih činjenica historijskog i društvenog kretanja. Treba paziti da se kod određivanja pojmova stari, srednji i novi period ne upadne u zabludu da se određuju periodi prema jezičko-literarnim kriterijima, kao što se desilo nekim bugarskim slavistima. Tek u novije vrijeme poslije studiozne kritike S. B. Bernštejna ispravljaju se stare pogreške i V. Georgiev¹¹ prvi dosad u Bugarskoj u svojoj periodizaciji ispituje ne samo unutrašnje jezičke impulse i zakonomjernosti, već dijalektski promatra odnos staroga kvaliteta prema novome, jezičke pojave veoma naglašeno veže za historijske uslove u kojima je živio bugarski narod, a djelomično ih objašnjava stalnim uzajamnim vezama bugarskih Slavena s inojezičnicima iz starih i novijih epoha.

I. Popović svoju periodizaciju¹² počinje s IX stoljećem, a dijeli je na tri perioda: prvi, srednjovjekovni, koji mu je miran, normalan, od IX—XIV stoljeća; drugi je buran, revolucionaran ili »metanastazički«, od XIV do početka XVIII stoljeća, i treći — moderan, nacionalni, od XVIII do XIX stoljeća uključno. Ali se tome može zamjeriti što takva periodizacija za početnu tačku uzima već izvjesno, lakše formiranje naših dijalekatskih tipova i koincidira (da li slučajno?) s počecima sustavne pismenosti Slavena. Drugom periodu je neopravdano dato centralno mjesto (XIV—XVIII st.) i on se naziva »burnim«, »revolucionarnim«. Naprotiv, spomenici pisani relativno čistim narodnim jezikom potvrđuju da se uglavnom do sredine XV stoljeća potpuno oformljuju glavni dijalekatski tipovi, a i mnoge zajedničke crte štokavštine i čakavštine. Od XV stoljeća naši dijalekatski tipovi ispoljavaju tendenciju sve samostalnijeg razvijanja, progresivni centar je već gotovo oformljen, a konzervativni rubovi nastavljaju svoj osebujni život. Dakle, sve teče dalje

¹¹ V. Georgiev, nav. dj., str. 73 i d. Neslaganje između nekih sovjetskih lingvista i njihovih bugarskih kolega oko iniciranja novobugarskog perioda počiva na raznim osnovama. Sovjetski lingvisti u vlaškim poveljama još krajem XIII i na početku XIV stoljeća vide odlučan zaokret k analitizmu (i ne samo analitizmu), njihove kolege iz Bugarske prevagu novoga sistema nad starim vide čitavih 150—200 godina kasnije jer manje insistiraju na govornom jeziku. U tom pogledu najdalje je otišao K. Mirčev.

¹² I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960, str. 347—348.

prilično mirno. Treći period je sretno nazvan »modernim«, »nacionalnim«, i on se u prvom redu odnosi na uslove oko stvaranja nacionalnog jezika Srba i Hrvata, što je tijesno povezano s usponom građanstva i raslojavanja seljaštva, ukratko s počecima stvaranja nacija na Balkanskom poluotoku.

P. Ivić se u spomenutom djelu uzdržava da određuje međašnja stoljeća jer polazi od diferencijalnih jezičkih crta,¹³ od polarizacije (slovenački jezik — štokavština) i kretanja jezičkih crta od žarišnih područja ka međuprostorima, ka tzv. »prijelaznim zonama«. Njemu je osnovni međaš početak XV stoljeća, dokada su, tvrdi on, svi važniji dijalekatski tipovi oformljeni, a nova etapa mu počinje s raznošenjem novih jezičkih kvaliteta na šira prostranstva. Takav *procédé*,¹⁴ koji uglavnom nosi strukturalne oznake s izvjesnim genetičkim obojenjima, jasno pokazuje kretanje naših osnovnih dijalekata ka današnjoj fizionomiji. Ipak je takvo diferenciranje pretežnije u domenu historijske dijalektologije, a manje na tlu historije jezika, neodvojive od društveno-historijskih zbivanja.

Belićeva periodizacija predstavlja veliki napredak u historiji srpskohrvatskog jezika.¹⁴ On polazi od karakterističnih grupiranja jezičnih crta i njihova lingvističko-geografskog rasprostiranja. Razvitak našega jezika tu nam je predstavljen u tri velike epohe. Prva epoha obuhvata razdoblje od razdvajanja praslavenske jezičke zajednice do naseljavanja Balkanskog poluotoka. Druga traje od naseljavanja nove domovine do početaka velikih migracionih pokreta, dakle do XV stoljeća, a treća otada na ovamo do novijega vremena. Svaka ta epoha podijeljena je na nekoliko perioda pri čemu autor insistira na jezičkim crtama koje zajednički obuhvataju čakavštinu i kajkavštinu, na njihovu međusobnom udaljavanju, na približavanju štokavštine i čakavštine i opet na njihova udaljavanja. Treća epoha u znaku je mladih inovacija, jezičke crte imaju manji domet rasprostiranja, a u posljednjem periodu te epohe one su perifernog obilježja.

Takvim smjelim postupkom — to moramo odmah istaći — pokojni prof. Belić se oslobodio literarno-jezičnih pa čak i literarno-kulturnih kriterija koji su naše stručnjake dugo vremena sputavali. Ostavljajući po strani Ivićem iniciranu diskusiju odnosa čakavštine s kajkavštinom, čakavštine sa štokavštinom ili na primjer neslaganje s prof. Belićem u pogledu završenih procesa novoštokavske akcentuacije, možemo utvrditi da je ta periodizacija uz onu Vl. Georgieva izazvala u naučnim i širim krugovima veoma živ interes i lijepo pri-

¹³ P. Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte*, I 's-Gravenhage 1958, str. 61—84.

¹⁴ A. Belić, »Periodizacija srpskohrvatskog jezika«, *Južnost. fil.*, XXIII, knj. 1—4 (1958), str. 3—14. Te svoje poglede A. Belić je izlagao u više navrata, najnaglašenije u radu »Srpskohrvatski jezik« *Nar. enclikl.* IV, str. 414—417.

znanje. Ipak i prof. Belić u izvjesnoj mjeri zanemaruje historijske i socijalne faktore koji idu paralelno s unutrašnjim jezičkim zakonima uzajamno se dopunjujući. Čini nam se da je smanjena važnost naših srednjovjekovnih kneževina i državica i odgovarajućih historijskih faktora za širenje jezičkih crta, možda i metanastazički faktor u srednjem vijeku.

Sada ću pokušati da izložim svoje koncepcije periodizacije srpskohrvatskog jezika s napomenom da objektivne teškoće izaziva nejednaki intenzitet jezičkih inovacija u raznim zonama i, naročito, neistovremeno započinjanje i završavanje pojedinih procesa u raznim oblastima naše jezičke teritorije. Mnogi novi kvaliteti jedva da su *in statu nascendi* u pojedinim krajevima, u drugima su već odnijeli uvjerljivu pobjedu nad starim kvalitetom, u trećima njihovo suparništvo je očito. Ne zanemarujući ni impulse koji pokreću nove procese ipak je za određivanje međa među epohama veoma važno suparništvo među raznim kvalitetama, pretežnost novoga kvaliteta i njegovo geografsko rasprostiranje u zavisnosti od historijsko-društvenih činilaca. U biti »među raznim periodima u životu jezika kao i naroda nema i ne može biti oštih granica« (S. B. Bernštejn).

Moja shema glavnih etapa u razvitku srpskohrvatskog jezika izgledala bi ovako:

Prva etapa počinje s razbijanjem praslavenske etničke i jezičke zajednice i traje uključno do IX stoljeća. Ali međašnje odnosno prijelazno mi je čitavo IX stoljeće.

Druga etapa se dijeli na dva perioda:

- a) prvi period bi obuhvatao X, XI i XII stoljeće,
- b) drugi period bi uključio XIII, XIV i dijelom XV stoljeće. U osnovi čitavo XV stoljeće uzimam kao međašnje na prijelazu iz druge u treću etapu.

Treća etapa traje od XV stoljeća kao prijelaznog do novijeg vremena. Ovdje dodajem da se negdje od sredine XVIII stoljeća može izdvojiti tzv. »nacionalni« period, ali to ne bi bilo obavezno.

Prva etapa

Pod pritiskom raznih plemena sa zapada i istoka postepeno se razbija etničko-teritorijalni kontinuitet Slavena i oni sami sudjeluju u velikoj seobi naroda. Danas je teško odrediti doba razdvajanja praslavenske jezičke zajednice jer direktni izvori šute, pa neki taj razlaz uzimaju u prvim stoljećima naše ere (I—II st.), a drugi ga pomiču čak na VI stoljeće.

Ako izuzmемо prve površne podatke o Slavenima iz I i II stoljeća n. e. kod Plinija starijeg, Tacita i Ptolomeja o Venetima koji obitavaju u bazenu Visle do Baltičkog mora, onda se moramo zadržati na izvještajima Jordana i Prokopija. Jordanov se izvještaj odnosi na situaciju posljednjih decenija V stoljeća i iz njega razabiremo da se kompaktni slavenski teritorij proširio do Dunava u porječju Sereta. Po Prokopiju u prvim decenijama VI stoljeća Slaveni su već masovno prisutni na čitavu području sjeverno od Donjega Dunava, pa se današnja Vlaška u tadanjim bizantskim izvorima i naziva »Sklavinijom«. Slaveni su u to vrijeme naseljeni i u Daciji (pretežno današnji Erdelj), a nešto kasnije na području današnje Češke i Slovačke. U svjedočanstvu iz god. 525. Prokopije Kesarijski opisuje antropološka svojstva Slavena, njihove običaje i život, vojnu organizaciju i drugo, ali dodaje i kratko opažanje o njihovom jeziku: »Jedni i drugi (misli na Slaveni i Ante) imaju jedan isti jezik, dosta barbarski i vanjskim oblikom oni se ne razlikuju jedan od drugoga.«¹⁶

Tek za vrijeme vladavine bizantskih careva Justina I (518—527), Justinijana I (527—565), Justina II (565—578) i njihovih nasljednika imamo opširnija obavještenja o Slavenima. Ona su protkana raznim pričanjima o upadima Slavena na teritorij Istočnog rimskog carstva i o bojevima s bizantskom vojskom. Ruski historik N. S. Deržavin u svom djelu *Istoria Bolgarii*, I, Moskva—Lenjingrad 1945, pretpostavlja da je tih upada bilo i prije VI stoljeća, ali »počevši sa VI stoljećem oni dobivaju sistematski karakter i ponavljaju se gotovo svake godine.«¹⁶ Isprva je cilj slavenskih pohoda na bizantski teritorij uglavnom pljačka i plijen jer se oni redovito vraćaju preko Dunava. Tek od 80-ih godina VI vijeka, kada su unutar istočnorimskog carstva počeli neredi, koji imaju svoje uzroke u društveno-ekonomskim suprotnostima, i pogotovu kad je Bizant povukao glavninu svoje vojske na istok, Slaveni provaljuju u zajednici s Avarima, ili čak samostalno, s težnjom da koloniziraju nova područja.¹⁷

¹⁶ Ovo donosim prema navodima S. B. Bernštejna, nav. dj., str. 110.

¹⁶ N. S. Deržavin, nav. dj., str. 90.

¹⁷ N. S. Deržavin je u radu »Slavjane i Vizantija v VI v.«, *Jazyk i literatura VI* (Lenjingrad 1930) zastupao hipotezu o autohtonosti balkanskih Slavena naime on je isticao da su Slaveni živjeli na poluotoku i prije VI stoljeća te bi tu preživjeli rascjep patrijarhalno-rodovskog uređenja, što je dovelo do podizanja vojno-irgovačke klase koja je i nastupila protiv Bizanta. Ali kasnije u spomenutom djelu *Istorijska Bugarske* on na tome više nije insistirao. Razumljivo je da su takva mišljenja neprihvatljiva, jer nam o slavenskim naseobinama na Balkanu prije VI stoljeća nitko ništa ne govori. Balkanski poluotok nalazlo se u sferi starih civilizacija, a podaci o njegovu etnografskom sastavu stalno spominju naseljena plemena Grka i Rimljana, docnije Bizantinaca, a isto tako naseobine Tračana i Ilira.

Poslije odlaska Langobarda iz današnje Mađarske na Apeninski poluotok 568. god. Slaveni su zapremili srednje Podunavlje i Potisje, a kada je i Sirmium uz slavensku pomoć pao u avarske ruke 582. god., put na jug i jugozapad bio je otvoren. Alpski Slaveni naseljavaju prostranstva Panonije, Koruške, Kranjske, Štajerske i Slov. Primorja do Furlanske ravnice negdje oko 590. ili najdalje do 600. god.¹⁸ Bavarci su pak počeli nadirati u posljednjem desetljeću VI stoljeća Dravom ka istoku, tako da su naletjeli na Slavene 593. god. kod Agunta i Teurnije. Udruženi s Avarima Slaveni se istovremeno sukobljavaju s Langobardima. Prema dugogodišnjim istraživanjima prof. M. Kosa ta bi se kolonizacija vršila u šest različitih kolonizacijskih struja.¹⁹

Naša historiografija (osim slovenačke) nije posvećivala dovoljno pažnje etapnom naseljavanju Južnih Slavena na Balkan. Zna se da su Slaveni zajedno s Avarima prodrli preko Bosne i Klisa u rimsku Dalmaciju god. 597. Malo kasnije, vjerojatno s novim kolonizacijskim talasom, pala je Salona i razrušeni su mnogi primorski gradovi osim Trogira i Zadra. Drugi značajni pravac naseljavanja vjerojatno je išao dolinom Morave i Vardara do Soluna prelazeći mjestimično i na egejske otoke, a treći bi se kretao između Dunava i Balkanskog gorja prema Crnom moru i dalje njegovom obalom do Carigrada. Razumljivo je da se mora pretpostaviti i nekoliko manjih struja kao i grananje jednih i drugih. Također naseljavanje predaka Hrvata i Srba mora se uzeti u više kolonizacijskih talasa, a njihovo konačno naseljavanje zaključuje prodor vojno dobro organiziranih plemena Hrvata i Srba negdje u posljednjem desetljeću vladavine cara Heraklija, dakle oko 630—641. god.

Prije razbijanja kompaktne etničke zajednice Slavena u prado-
movini, tj. pred razlaz jezičke zajednice Slavena javljaju se lake
dijalekatske diferencije, pa je sav taj prostor išaran diferencijskim

¹⁸ Na krajnjem zapadu alpski Slaveni su se uglavnom zaustavili na liniji na kojoj Kras, Gorička brda i ogranci Alpa prelaze u ravnicu i tu su se održali do danas. Zaustavljeni su od Langobarda na dobro utvrđenom odbrambenom pojasu koji su vjerojatno počeli graditi Goti, a zatim dograđivali Bizantinci i Langobardi. Te pogranične utvrde bile su na liniji Tržič—Fara (kod Gradiške)—Krain (Cormona)—Čedad—Gemona (Humin)—Venezone (Pušja vas), dakle duž istočnog ruba Furlanske ravnice. Vidi M. Kos, *Istorija Slovenaca*, Beograd 1960, str. 54—55, i B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda I*, Ljubljana 1954, str. 112—113.

¹⁹ Šest glavnih kolonizacijskih struja alpskih Slavena bile bi sljedeće: dolensko-kraška, posavsko-gorenjsko-posočka, koruška, pomurska, panonska i podunavska. Ovdje skrećem pažnju na Kosove studije: »Kolonizacija i germanizacija slovenske zemlje«, *Historijski zbornik* 4 (1951); »K postanku slovenske zapadne meje«, *RZD* 5/6 (1930), »O stariji slovenski kolonizaciji v Istri«, *SAZU. RZD, Razprave I* (1950) te na studiju B. Grafenauera »Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovanov«, *Zgod. čas. IV* (1950).

izoglosama. Među njima poredbena slavistika spominje sudbinu starih konsonantskih skupina *kv*, *gv*, *dĭ*, *tĭ*, *dn*, *vbs* (*vš*), što će ubrzati poznato grananje slavenskih jezika u tri smjera. Pošto je poredbenoj slavenskoj lingvistici uspjele otkriti mnoge konvergentne jezičke inovacije među južnoslavenskim jezicima, prirodno je što se nameću problem postojanja ili nepostojanja prajužnoslavenske jezičke zajednice. Među najvažnijim tim konvergentnim crtama ističe se sudbina nazala *ę*, inicijalne skupine *or-*, *ol-*, tvorbe nekih padeža, kao instr. jed. *o-snova* (*-om*), zatim nom. akuz. mn. *ia-* i *io-snova* *ę* : *ě* u drugim slavenskim jezicima, veznika *da* : *že*, *iž*, *čo* u finalnom značenju i posebno element *c* (prema elementu *k* u zapadnoj i sjeveroistočnoj slavenskoj grani) u raznim mocionim tvorbama.

A. Belić je pokušao prostorno i vremenski odrediti takvu prajužnoslavensku jezičku zajednicu tvrdeći: »njeno mesto nahodenja moralo je biti negde na putu od nekadašnjeg mesta boravka Praslavena ka Balkanskom poluostrvu«,²⁰ što bi odgovaralo razdoblju od IV—V stoljeća n. e. Veći broj lingvista priznavao je takvu zajednicu (V. Jagić, A. Marguličs, N. van Wijk, R. Bošković), ali F. Ramovš ju je odricao (a za njim i neki drugi slovenački lingvisti) svodeći svoje izlaganje na zaključak da se sličnost južnoslavenskih jezika ogleda u tome što su u znatnoj mjeri konzervativni, pa su podjednako sačuvali praslavensko naslijeđe.²¹ Mnogi elementi dadu se tumačiti zajedničkim naslijeđem praslavenskog stanja, ali se mora konstatirati da je bilo i paralelnog, samostalnog razvitka u pojedinim južnoslavenskim jezicima. Bez obzira složili se s prvima ili s Ramovšem, pouzdano je da su preci današnjih Slovenaca, Hrvata, Srba, Makedonaca i Bugara bili naseljeni sjeverno od Karpata (vjerojatno u Galiciji i nešto istočnije) na kompaktnom području, pa se za ono vrijeme prije razlaza može pretpostaviti lako dijalekatsko nijansiranje, naime već su se ocrtavale pojedine izoglose, a neke morfološke divergentne crte mogle su imati svoju klicu u vrijeme samoga razlaza ili odmah nakon njega.

²⁰ A. Belić, *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika*, I, *Fonetika*. Beograd 1960, str. 7.

²¹ F. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, I, Ljubljana 1936, str. 23 i d. On inače jezik Praslavenaca naziva »praslovanskim dialektom« i zastupa dobro poznato mišljenje o bržem društvenom i naročito jezičkom razvitku po dolasku u novu domovinu. Tako kod njega čitamo: »Jezik alpskih Slovanov v tem času je bil torej praslovanski dialekt, ki se je le v maločem razlikoval od onih praslovanskih dialektov, ki se jih takrat govorili Slovani po ruskih nižinah im po vzhodni Nemčiji. Glavna razlika, ki pa je po jezikovnih virih ne moremo izkazati je bila pač v subtilnih artikulacijskih niansah in tendencah.« Isti, *Dialektološka karta slovenskega jezika*. Ljubljana 1930, str. 3—4.

Jedna od toliko spominjanih diskriminiranih svakako je izoglosa praslavenskih skupina *tj, dĭ*, koja se u zapadnoj skupini južnoslavenskih jezika (slovenački-srpskohrvatski) razvija barem u prvo vrijeme paralelno, — dat će kasnije u slovenačkom *č, j*, u srpskohrvatskom uglavnom *ć, đ* (ima i drugih varijanata), a u istočnoj skupini (bugarski i pretežniji dio južnomakedonskih govora) *št, žd*.

Među važnim crtama koje dijele južnoslavenske jezike na zapadnu i istočnu skupinu ta crta je vremenski, možda, najranija pa nije isključeno da je mogla imati impulse u pradomovini. U svakom slučaju imamo u današnjoj Mađarskoj toponime *Pécs : Pest* (što je slavenska pozajmica) kao divergentne elemente među predstavnicima južnoslavenskih jezičnih skupina. Pa i slavenske pozajmice u mađarskom jeziku, u kojima često dolaze skupine *št, žd* upućuju na zaključak da su Mađžari preuzeli te riječi iz jezika predaka današnjih bugarskih i makedonskih Slavena. Ta se činjenica i historijski podudara, jer su Mađžari, prodirući na jug na nagovor Bizanta, došli najprije u susjedstvo Slavena u Vlaškoj, a tek kasnije, potisnuti od Pečenega, naseljavaju prostranstva Panonske ravnice krajem IX stoljeća. Još ranije, po Belléu negdje od V—VI stoljeća, djelimično za vrijeme veće ili manje potčinjenosti Avarima obrazovalo se izvjesno slovensko-srpskohrvatsko jezičko jedinstvo. Uistinu teško je reći da li se tu radi o pravom jezičkom jedinstvu ili o velikoj srodnosti tih plemenskih jezika još iz pradomovine, osnovane na geografsko kontinuiranom naseljavanju i s one strane Karpata i ovdje u Panoniji. U tom razdoblju vrši se ujednačavanje *v* i *ʋ* u pravcu neutralnog poluglasa *ə*, koji se reflektira negdje otvorenije a negdje zatvorenije, zatim se javlja nastavak *-ga* u deklinaciji pridjeva i zamjenica, *-mo* kao glagolski nastavak 1. lica množine, gubljenje nastavka *-to* u 3. l. jed. i množ. prezenta.

U ovo doba ide i lagano nijansiranje naših osnovnih dijalekatskih tipova prema upitno-odnosnoj zamjenici *kaj, čv čvto*, iako i tu ima preplitanja, jer *kaj*-govori znaju za negaciju *nič, ča*-govori imaju negaciju *ničvto*, a u *čvto*-govorima je svakako kao arhaičniji element sadržana zamjenica *čv > ča*. Možda i u pradomovini, a svakako na području Panonije, ti su se govori prostirali od zapada ka istoku, tako da su najzapadnija područja nastavali predstavnici kajkavskih govora, do njih u sredini bili su čakavci, a najistočnije štokavci. Takav se raspored čuvao izvjesno vrijeme. Izgleda da su kolonizacijske struje i kolonizacijski talasi poremetili taj raspored, pa su poslije dolaska na Balkan kajkavski govori zauzeli sjeverozapad, na jugu od njih su se naselili čakavci, a prema jednima i drugima na istoku štokavci, što prema Beličevoj shemi²² izgleda ovako:

²² Vid. *Južnosl. fil.* XXIII, knj. 1—4 (1958), str. 6.

kaj	čvto
čv	

Prema mišljenju F. Ramovša kajkavski govori su u osnovi slovenački govori pa su se iz slovenačke jezičke sfere izdvojili u doba stvaranja hrvatske feudalne države i postepeno sve više padali pod utjecaj štokavskih srpskohrvatskih govora.²³ A. Belić je postavio tri osnovice kajkavskom dijalekatskom tipu: jednu, sjeverozapadnu, — slovensku, drugu, jugozapadnu, — čakavsku i treću, istočnu, — štokavsku (slavonskog tipa).²⁴ Danas se oni općenito ubrajaju u srpskohrvatske govore. P. Ivić kajkavsku dijalekatsku skupinu ubraja u prijelaznu zonu od slovenačkog ka štokavštini, kao što i čakavsku dijalekatsku skupinu također smatra prijelaznom zonom od slovenačkog ka štokavštini.²⁵ Iako imaju različita polazišta, sve tri koncepcije, uzete u cjelini, rješavaju čvor problema koji bi, po mome mišljenju, bio još bolje osvijetljen temeljitim ispitivanjima metanastazičkih kretanja te oblasti.

Na balkanskom području možemo pretpostaviti jače umekšavanje *t' d'* u prvo vrijeme uporedo u čakavštini i kajkavštini, ali će nešto docnije kajkavština razvijati sve više frikativni element *t'* u pravcu *č'*, dok će *d'* relativno rano prijeći u *j* u obje skupine. Uporedo s tim i stare skupine *stj, ski, zdi, zgi* u južnom će se pojasu razviti depalatalizacijom u *št, žd*, što je u izvjesnoj mjeri općejužnoslavenska značajka, dok će u sjeverozapadnom pojasu ostati nedisimilirano *šč, žđ* (*š'č, ž'd*) s različitim stepenima mekoće. Ovo posljednje je vjerojatno relikat nekadašnjih praslavenskih asimiliranih skupina (asimilacija siflanta): *stj, zdi > st', zd' > št', žd' > š'č', ž'dž'; ski, zgi > sč', zdž' > š'č', ž'dž'*.²⁶ Današnji čakavski refleksi starih *ti, di* pokazuju gotovo potpuno odsustvo frikativnosti, pa se nekadašnja frikativnost skupina *šč, žđ* ili *š'č', ž'dž'* u čakavštini morala gubiti zbog disimilacije šušlave komponente u afrikati, što je moralo teći i paralelno i pod izvjesnim utjecajem *t' i d' > j*.

Prijelazni tipovi u ovim refleksima pojačavaju šaroliku sliku zapadne štokavštine, ali su izvjesne opozicije manje više odraz miješanja stanovništva u nizu stoljeća. Tako na primjer na području

²³ F. Ramovš, »Slovenački jezik«, *Nar. encikl.* IV, str. 19.

²⁴ A. Belić, »Srpskohrvatski jezik«, *Nar. encikl.* IV, str. 416.

Isti: »Kajkavski dijalekat«, *Nar. encikl.* II, str. 226.

²⁵ P. Ivić, *nav. dj.*, str. 67, 70 i d.

²⁶ A. M. Sellščev, *Zapadno-slavjanske jeziki*, I, Moskva 1941, str. 74.

Upor. također studiju M. Pešikana »Neke napomene o fonetskom razvoju glasovnih grupa *stj, zdi, ski, zgi* u srpskohrvatskom jeziku«, *Južnost. fil.* XXIII, knj. 1—4 (1958), posebno str. 250. i 252.

Slavonije i sjeveroistočnih kajkavskih govora održava se s jedne strane — *d*, a s druge — *šč*, *žd* (*meda* : *prišč*, *zviždi*). Neki istarski govori, kojih su predstavnici doselili iz zaleđa dalmatinske obale, pokazuju drugačije kretanje: *d' > j*, ali imaju skupine *št*, *žd*. U svakom slučaju, između čakavskog terena i štokavske zone obrazovala se prijelazna šćakavska zona, s nekoliko tipova i varijacija, koja se pružala uglavnom do rijeke Bosne i na jugu do Cetine do blizu Neretve. Svojevremeno su bila izricana razna mišljenja o istočnoj granici nekadašnjeg čakavskog područja koju su manje više svi markirali dolinama rijeka. U jednoj takvoj mješovitoj i prijelaznoj govornoj zoni teško da je granica, strogo uzevši, bila povučena dolinama rijeka, još manje je moguće da je ona odgovarala istočnoj granici Kolomanova carstva kako je to vidio A. Marguliš.²⁷

U prilično mutnoj slici rasprostranjenosti srednjovjekovne čakavštine imam utisak da će najmanje griješiti oni koji tu granicu vide od ušća Cetine do središnjih masiva Dinare, a dalje kroz Bosnu ona je mogla vijugati nedaleko rijeke Sane i donjega Pounja. Uistinu, danas je teško govoriti o nekoj čvrsto markiranoj granici, to više što nisu ni približno dobro ispitani srednjovjekovni pisani spomenici iz zapadne i centralne Bosne, a osim toga može se naletjeti na niz teškoća: npr. *jeti > jati* nije samo čakavska i šćakavska osobina, ono je sporadično rašireno po čitavu srpskohrvatskom području, a za *jačmen* i *žalec* znaju čak i kajkavci. I prijelaz *ra > re* tipa (*vřebac*, *rest*), zatim *greb* i sl. relativno rano se širi od zapada ka središnjim oblastima. P. Ivić je od čakavštine ka štokavštini za srednji vijek pretpostavljao čitav niz prijelaznih govora koj su iščezli ili u ratovima ili u velikim talasima migracija. Po njemu je iluzorno pitanje gdje je bila granica između čakavštine i štokavštine u srednjem vijeku, već bi realnije bilo postaviti pitanje »kako je u to vrijeme proticala koja od konkretnih izoglosa diferencijalnih osobina.«²⁸

U prvo vrijeme dolaska naših predaka u novu domovinu moramo staviti jednu intencijsku promjenu, naime uzlazna vrijednost metatonijskog akuta (čak. pos.) u štokavskim govorima, osim arhaičnijih, prelazi u silaznu, dakle metatonijski cirkumfleks tipa *pīšeš > pīšeš*. Dobro se čuvaju i stari glasovi. Prajužnoslavenski *jat*, za koji u posljednje vrijeme pretpostavljaju vrijednost nepotpunog diflonga *ǣ*, vjerojatno se dekomponira u pravcu zatvorenog *ę*, ali njegova izgovorna vrijednost morala je barem u sjevernoj čakavskoj struji varirati u zavisnosti od slijedećeg suglasnika, a možda ni prethodni suglasnik nije bio potpuno neutralan. Prema svjedočanstvima stranih izvora još se izgovaraju nazalno oba nalaza *ę*, *ą*, čuva se stra-

²⁷ Arch. für sl. Phil. XL (1926), str. 116—117.

²⁸ P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad, 1956, str. 24, te ponovljeno mišljenje u navedenom djelu na njemačkom jeziku, str. 68.

žnjejezično visoko *y* (*jery*), a živahno se provodi metateza likvida kod preuzimanja toponima romanskog porijekla: *Meleta* > *Mlēt*, *Scardona* > *Skradin*, *Speletum* > *Splēt* ili čak inicijalno: *Albona* > *Labin*.

Kao među prvim dvjema etapama označujem deveto stoljeće. Čitavu prvu etapu karakterizira brazdanje najstarijih izoglosa na širokom prostranstvu. Praveći njihova kretanja idu uglavnom od sjevera ka jugu, gotovo su okomiti na dinarske planinske vijence sve do Jadranskog mora prelazeći tu i tamo i na jadranske otoke. Oni idu paralelno s pravcima kolonizacijskih struja Južnih Slavena, a u vezi s tim i međusobne granice naših srednjovjekovnih država idu pravcem sjever—jug.

Takvo jezičko stanje odgovara i političko-društvenim prilikama. Stare rodovsko-plemenske jedinice prerastaju u vojno organizirane plemenske saveze, a u njima se već začinju klice ranoga feudalističkog sistema. Oblici ranoga feudalizma najprije prodiru preko Franačka u slovenačke zemlje, zatim u Panoniju i u Dalmatinsku Hrvatsku (B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* II, 10—26). Formiranjem prve kneževine u Dalmatinskoj Hrvatskoj pod knezom Mislavom i Trpimirom u polovini IX stoljeća i srpske kneževine u porječju Tare, Pive i Lima na čelu s knezom Vlastimirom i njegovim sinovima u isto vrijeme — nakon neuspjelog smionog pokušaja Ljudevita Posavskog da u borbi protiv franačkih markgrofova objedini šira jugoslavenska područja — govori nam u prilog zامتanja klice feudalnih teritorijalnih rascjepkanosti, koje će imati svoje reperkusije i na početke dijalekatskog diferenciranja i drugačije širenje jezičkih crta. Stoga zaključujem prvu etapu razvitka srpskohrvatskog jezika saobrazno s novonastalim historijsko-društvenim prilikama.

Druga etapa

Prvi period obuhvata razdoblje X, XI i XII stoljeća. I dalje se održava kontinuitet povezanosti štokavštine i čakavštine, ali kako čakavština zauzima prijelaznu zonu između slovenačkog jezika i štokavštine, razumljivo je njegovo jače utjecanje na sjeverozapadnu čakavštinu, a i mnoge izoglose osobito izolekse, povezuju hrvatsku kajkavštinu, slovenački jezik i sjeverozapadnu čakavštinu. S druge strane, prirodno je što se jači utjecaj štokavštine odrazio na teritorijalno bližu istočnu i jugoistočnu čakavštinu. Neprekinuti lanac kojim prolaze inovacije u oba smjera čvrst je ne samo u ovo doba, već i u doba poznoga srednjeg vijeka i tek od velikih migracijskih pokreta počinje samostalniji razvitak čakavštine.

Također i kajkavština zaprema prijelaznu zonu između slovenačkog jezika i štokavštine. Ona počinje nešto samostalniji razvitak

od IX stoljeća približavajući se sve više srpskohrvatskom jeziku. Njen samostalan razvitak dolazi do jačega izražaja onda, kada ti krajevi ulaze u okvire »Kraljevstva Slavonije« ili tzv. Panonske Hrvatske (XII stoljeće).

Taj period u znaku je vokalskog pojednostavljivanja u težnji ka stabilizaciji oralnih vrijednosti i uklanjanju artikulacionih inervacija. Neki procesi, također, kojih se rezultati ogledaju u razdoblju XIII—XIV stoljeća imaju u ovo doba svoj zametak. Oba poluglasa (*v*, *ʋ*) u *Brižinskim spomenicima* u jaku položaju svode se na neutralni *ə*, dok se u slabu položaju miješaju. Najstariji srpskohrvatski spomenici, pisani relativno čistim narodnim jezikom, već imaju samo jedan znak za oba poluglasa (*v*). U slabu položaju on ispada, najprije na kraju riječi. To je dovelo do jačanja poluglasa u prethodnom slogu, odnosno do slabljenja svih poluglasa koji su se našli na granici sloga. Što se ponegdje poluglas pisao u slabu položaju, naročito uporno na kraju riječi, to se odbija na pisarsku tradiciju, jer je na tom mjestu izgubio izgovornu vrijednost. F. Ramovš je na temelju grafijske i jezičke analize *Brižinskih spomenika* te transkripcije slovenačkih imena od strane bavarskih pisara u takvim pozicijama pretpostavljao gubljenje poluglasa svakako do početka X stoljeća.²⁹ Mi nemamo toliko starih pisanih spomenika kao što je prvi slovenački pisani spomenik, ali nemamo razloga da gubljenje poluglasa u ovakvim pozicijama također ne pomjerimo nešto ranije nego što je kod nas bilo uobičajeno.

Druga važna fonetska promjena koje proces traje u ovo doba poznata je kao denazalizacija. Pored svjedočanstava iz staroslavenskih tekstova naši historici jezika nalazili su uporište za čuvanje nazalnih vokala u stranim izvorima, pisanim grčkim ili latinskim jezikom. Konstantin Porfirogenet piše u polovini X st. Μουνατηρος (Mutimir), Ζευτίνας (Cetina, naziv rijeke), a u latinskim spisima toga vremena opet se spominje rijeka *Centena* i etnik *Narentanorum* (u gen. množ. naziv plemena Neretljana) itd. Vidi se da se prilično dugo čuvao nosni karakter tih vokala. Primjere izvršene denazalizacije nalazimo u *Povelji Kulina-bana* iz 1189. god.: *U ime oca i syna u dvadeset i deveti dьnъ*. Kao dijalektalna crta denazalizacija se često javlja, npr. u *Marijinskom evanđelju* potkraj X ili na početku XI stoljeća. I denazalizacija prednjega nazala kreće se na makedonskom području od X do XII stoljeća. Kako se spomenuto evanđelje po svojoj prilici veže za sjevernomakedonske govore granične sa srpskohrvatskim, a kako se u južnomakedonskim govorima i danas čuva nazalni karakter ovih glasova (sekvenca vokala + nazalni konsonant) u kos-

²⁹ F. Ramovš, »Slovenački jezik«, *Nar. encikl.* IV, str. 196; isti, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, I, Ljubljana 1936, str. 35.

turskom i solunskom kraju (*dambo, grenda, nenda*), to B. Koneski pretpostavlja da se vršenje denazalizacije za makedonski jezik kretalo u pravcu sjever—jug,³⁰ a denazalizacija bi u sjevernomakedonskim govorima bila izvršena već krajem XI stoljeća. I sjeverniji krajevi slovenački, (uistinu jedino podjurski dijalekt) čuvaju nazalni izgovor. Prema današnjoj širokoj ili u mlade doba suženoj artikulaciji u današnjim refleksima za nazale u Koruškoj, Brdima i Benečiji može se zaključiti da se tamo denazalizacija izvršila znatno kasnije.³¹ Ovdje bi kretanje denazalizacije trebalo da ide u pravcu jug—sjever, odnosno istok—zapad — u oba slučaja od unutrašnjosti ka periferiji. Za srpskohrvatsko jezičko područje taj je proces trajao od X do XII stoljeća, te pored osnovne zamjene $e > e$, $a > u$ bit će opet na rubovima kretanje prvoga između $e - i$, drugoga između $o - u$, ili pak u čakavštini i javljanja zamjenika a iza palatala j , $č$, $ž$. I opet, kao u makedonskom i slovenačkom slučaju, neće se pogriješiti ako se kaže da je i ovdje proces tekao od središnjih krajeva ka rubovima i da je mogao u pojedinim pojasi završiti do kraja XI stoljeća.

Jery (y) se još čuva u nekim našim starijim spomenicima, ali kako u *Miroslavljevu evanđelju* i nekim drugim tadanjim spomenicima u jednim pozicijama nalazimo njegovu prednjejezičnu zamjenu i , a u drugim pozicijama je očuvana starija izgovorna vrijednost, možemo pretpostaviti da se proces $y > i$ razmahao od XII—XIII stoljeća. U to vrijeme, najvjerojatnije u XII stoljeću, i inicijalno vb/vb u otvorenu slogu prelazi u u (jednako i prijedlog vb) u primjerima *udovica, unuk, uzeti*, dok u sjeverozapadnoj čakavštini ta pojava najčešće izostaje (*vdoviča, dovica*). Tim pojavama treba dodati prijelaz instr. jed. a -osnova $ženojo > ženoju > ženou > ženov$, $čr > cr$, $že > re$, te neke divergencije u morfologiji i sintaksi: u upotrebi supina, tvorbi futura, pojavu duge množine, diferenciranje *žene* : *ženi*, 1 l. mn. aorista *-homo -hmo -smo*.

U ovom periodu već se razmahao proces međudijalekatskog diferenciranja. Neki od tih procesa obuhvataju šira područja, drugi su ograničeniji, jedni s tendencijama ka oralnim uproščavanjima završavaju, drugi su još latentni, da bi se razvili i završili u narednom periodu.

Drugi period traje od XIII do XV stoljeća. Bolje je čitavo XV st. uzeti kao prijelazno od srednje etape ka novoj. Rekao bih da ovaj period zauzima centralno mjesto u razvitku našega materinskoga jezika. Inovacije koje se šire od štokavštine ka čakavštini šire

³⁰ B. Koneski, *Istorija na makedonskiot jazik*, Skopje, 1965, str. 38.

³¹ F. Ramovš, *Dialektološka karta slovenskega jezika*. Ljubljana 1930, str. 7, i ponovljeno u više navrata.

se i izvan njihovih područja, ne dopiru do krajnjeg istoka, jenjavaju sve više ka sjeverozapadu i sjeveru, na jugozapadu dopiru do Jadranskog mora i također prelaze na dalmatinske otoke.

Ako prihvatimo hipotezu P. Ivića o postojanju dva glavna inovacijska žarišta zapadne skupine južnoslavenskih jezika — slovenačkog i štokavskog — i ako na čakavštinu i kajkavštinu gledamo kao na međuprostore između ta dva žarišta, vezane neprekinutim lancem od jednoga pola do drugoga, opća slika nam biva sve jasnija kada inovacijske talase od slovenačkog jezika ka kajkavštini i od slovenačkog jezika ka čakavštini vidimo vremenski ranije, zapljuskujući intenzivnije one govore koji su tom polu geografski bliži. S druge strane glavno štokavsko žarište sa središtem u Humu i jugoistočnoj Bosni inovacijskim talasima također zapljuskuje govore u međuprostorima. Ali ima indicija i za postojanje nešto manjega štokavskog žarišta negdje u centralnoj Bosni.

Što su posavsko-slavonski govori među novoštokavskim sačuvali najviše arhaičnosti, tumači se njihovom konzervativnom jezgrom i povezanošću sa srednjovjekovnim zapadnobosanskim govorima. Prof. M. Hraste prvi je skrenuo pozornost na srodnost čakavštine i posavsko-slavonskog ikavskog dijalekta.³² Ta podudarnost proizlazi iz činjenice što se s obje strane čuvaju starije osobine i što su štokavski inovacijski talasi prema *Wellentheorie*, dopirući do tih područja, već slabili i osjetno jenjavali. Kasnije je pojas slavonsko-posavskih konzervativnih govora raskinut migracijama koje su donosile u izvjesnoj mjeri svježije i novije crte.

U okviru srednjovjekovne hrvatske države formiran je čakavski dijalekatski tip, a na području nemanjićke države štokavski. Između ta dva pola pružala se šćakavština u srednjovjekovnoj bosanskoj državi koja je bila upućena i na srpske i na hrvatske pokrajine. Šćakavština se pružala i na sjeveru istočno od kajkavštine u međurječju Save i Drave, a na jugu od Cetine do blizu Neretve. Širenje bosanske države ka istoku, jugoistoku, jugu i jugozapadu kao i njene neprekinute dinastičke i ekonomske veze s Ugarskom utjecale su i na pomicanje šćakavskog stanovništva. To je osobito moralo doći do izražaja za vrijeme darovitih Kotromanića — bana Stjepana i nje-

³² U radu »Čakavski dijalekat ostrva Brača«, *Srp. dijel. zbornik*, knj. X, Beograd 1940, str. 10. prof. M. Hraste o tome piše: »Uporedivši sve osobine živoga posavskog govora sa čak. govorom ovoga dalm. ostrvlja, a osobito ostrva Brača, dolazimo do zaključka da je stari štok. posavski govor po mnogim svojim fonetskim i morfološkim, a osobito po akcenatskim osobinama, u svojoj osnovi jednak govorima ovoga ostrvlja, a osobito govoru Brača. Još je sličniji ovim govorima posavski govor vremena Brlića i Reljkovića. Kad bi bilo moguće na osnovu pisanih spomenika segnuti u još raniju prošlost štokavsko-škavskog posavskog govora, verujem da bi se moglo dokazati da je između ovih dvaju govornih područja bilo u prošlosti još manje razlike, ili da je možda, sem ča i što, nije ni bilo«.

gova sinovca Tvrтка I (1353—1391). Starije stanovništvo većinom bogumili, docnije su primili islam i ostali, kako je dobro poznato, slabo pokretni. Oni su mogli dijelom prenositi svoje govorne osobine i na katolike, osobito naseljenike, kao što i danas muslimani u pojedinim slučajevima mogu biti prenosioci šćakavizma i drugih govornih crta.³³ Pravoslavni su danas u pravilu šćakavci, a ponekad su šćakavizam naknadno primili, razumije se tamo, gdje su u manjini. Prema tome se vidi da je i ovdje konfesijska pripadnost igrala ulogu kočnice. Na ovome mjestu neće se ulaziti u pitanje o porijeklu šćakavštine, naročito ne o tezi Margulića i Ramovša o prakajkavsko-čakavskoj zajednici u pradomovini i bližem naslanjanju šćakavskog na spomenutu skupinu kako kombinira I. Popović.³⁴ Da li je proces prelaznja *stj, skj, zdj, zgj* u *šć, žđ* već bio završen prije dolaska u novu domovinu paralelno s *d' > j* teško je odgovoriti, mada nije sasvim vjerojatno. Uslijed šćakavske infiltracije docnije je mogao prevladati odnos *šć, žđ, : ć, đ*, ali postojanje mnogih varijanata na ovom području unekoliko zamagljuje problem. Pojava *šć, žđ* dolazi u malo frekventnim riječima,³⁵ koje uz to imaju sad jedan, sad drugi refleks, a i izglosa *d' > j* prilično je pretežnija u zapadnim predjelima ove zone, pa je tom problemu danas znatno manja važnost negoli u prošlosti, kako to s pravom ističe P. Ivčić.³⁶

Potkraj XIII stoljeća u velikom dijelu srpskohrvatskih govora *ɔ* se vokalizira u *a*, dok je u kajkavskim govorima taj refleks najčešće boje vokala *e*. Na krajnjim rubovima čuva se vrijednost poluglasa, i to u torlačkoj zoni *ɔ^a* (poluglas se svodi u osnovi na glas *a*), i u zetskim govorima *ɔ^e* (u osnovi svodi se na glas *e*). U kvarnerskim govorima pak nastupa bipartacija: dugo *ɔ > a*, a kratko *ɔ* u dobrinjskom govoru daje *o*; u vrbničkom, omišaljskom i na sjevernom dijelu Cresa — *e*. Prvi zabilježen primjer vokalizacije nalazi se u *Kukuljevićevu misalu* s kraja XIII stoljeća, dok u toku narednog stoljeća frekvencija oralne vrijednosti ubrzo raste.

³³ J. Vuković, »Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi«, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija*, Sarajevo, XVIII (1963), str. 23. U ovoj studiji prof. Vuković podvlači važnost konfesije u prenošenju nekih govornih crta i isto tako još veću njenu važnost u stvaranju barijera i opiranja izvjesnim govornim utjecajima. Njegova koncepcija o prenošenju čakavskih osobina na nova područja ka istoku pomoću nekadašnjeg rudarskog stanovništva veoma je prihvatljiva, jer ima svoja uporišta u toponomastici i historijskim vrelima.

³⁴ I. Popović, *nav. dj.*, str. 360, 362.

³⁵ Npr. u radu G. Ružičića »Glavnije osobine nekih ikavskih govora zapadne Bosne«, *Godišnjak zadužbine Stojanovića*, sv. III, str. 31—45, nabrojio sam svega osamnaest riječi sa *šć* u dolini Vrbasa i Lašve. U dolini Sane čak su pretežniji primjeri sa *št, žđ* od onih sa *šć, žđ*.

³⁶ P. Ivčić, »O klasifikaciji srpskohrvatskih dijalekata«, *Književnost i jezik*, I, Beograd, 1963, str. 30.

Paralelan je razvitak sonantnog *l*, koje također u toku XIV stoljeća, negdje i kasnije, prelazi u *u*. Ali su ovdje zamjene bogatije: postoji i diftonški refleks *uo* tj. $l > u^o > uo$, koji je bio poznat u bosanskim i humskim poveljama i raznim drugim spisima XIV stoljeća, zatim u spisima dubrovačke kancelarije, a redovit je kod Matije Divkovića. Danas su veoma rijetki relitki diftonga *uo*, jer se on u većini slučajeva stegao u *u*. Osim tih susrećemo i refleks *o* u srednjovjekovnim bosanskim spomenicima i Dubrovniku, a on je i danas čest u kajkavštini, dok je tipičan za Lastovo. Refleks *lu* je imao još manju frekvenciju. Najranije ga nalazimo u *Miroslavljevu evanđelju*, nije nepoznat ni nekim čakavskim spomenicima, a danas je ograničen na mali broj riječi u južnomoravskom dijalektu. Krajnji rubovi i danas čuvaju sonantno *l*: najbolje u timočkom poddijalektu, u lužničkom kao *lb* i *s* osjetno manjom frekvencijom u svrljiško-zaplanjskom dijalektu. Prije sedamdesetak godina takav slučaj zabilježili su I. Milčetić³⁷ i V. Oblak³⁸ u selima *Risika* i *Garica* na otoku Krku, sporadično u još nekim lokacijama u južnom dijelu toga otoka, ali je malo vjerojatno da se ono i danas tamo sačuvalo izuzev sporadičnih slučajeva. Sudbina konsonantskog *-l* također je riješena potkraj XIV i u toku XV stoljeća. Pošto je ispao poluglas iza njega, taj konsonant na kraju sloga ili riječi prelazi u *o*, jer je bio otvoreniji i svakako manje velaran od sonantnog *l*. U tom slučaju *-l* se dužilo, zatim predavalo svoju dužinu prethodnom vokalu, a onda prelazilo u *o*. Tamo gdje se čuvala dužina na ovom konsonantu on se sačuvalo na svom starom mjestu, razumije se — na rubnim područjima srpsko-hrvatske jezičke teritorije.

Veliku dinamičnost postiže također i proces defonemizacije *jata*, ali po svojoj važnosti i rasprostranjenosti premašuje sve dosad spomenute pojave. Na temeljs ispitivanja P. Skoka i M. Maleckoga o artikulaciji *jata* u nekim pozicijama (tipa *orah*, *gnazdo*) P. Ivić je za prvo južnoslavensko vrijeme pretpostavljao vrijednost nepotpunog diftonga *ġä*,³⁹ ali se u toku vremena vrši dekomponiranje u pravcu *ę* ili *ęę*. Tako zatvoreno *ę* pred tvrdim dentalima stalo se u čakavštini izgovarati kao *e* negdje od XI—XII stoljeća, a u drugim pozicijama, utjecajem drugih suglasnika, izgovarao se palatalnije kao *i*. Drugi proces je slijedio za prvim, djelomično ga i prekidao, pa ekavizme u čakavskim govorima s mješovitim refleksom *jata* treba smatrati starijim od ikavizama istoga područja. Iz takvoga zatvorenog *ę* ili *ęę* razvija se također ekavski izgovor na krajnjem zapadu i u

³⁷ I. Milčetić, »Čakavština kvarnerskih otoka«, *Rad JAZU* 121 (1895), str. 106.

³⁸ V. Oblak, »Zum silbenbildenden *l* im Slavischen«, *Arch. für sl. Phil.*, XVI (1894), str. 199—201.

³⁹ P. Ivić, »Osnovne puti razvitka serbohrvatskoga vokalizma«, *Voprosy jazykoznanija*, VII/1 (1958), str. 7.

starom raškom dijalektu, koji se kasnije migracijama pomicao ka sjeveru i istoku. U centralnom dijelu naše jezičke teritorije zatvoreni *e* bi prelazio u diftong *ie* i od takvog diftonga razvio bi se *i*-izgovor. Priznati valja da sva izvođenja na južnoslavenskom terenu nisu sasvim uvjerljiva pa bi možda valjalo uzeti u obzir po dvije-tri varijante. Ikavizam se možda najranije javio u međurječju Vrbasa i Bosne, kako to misli A. Belić, a odatle se mogao širiti po Hrvatskoj i zapadnoj Dalmaciji. Na jugoistoku Bosne i u Humu jat prelazi u diftong *ie* a zatim se naglo širi po Trebinju, Dubrovniku, Boki, Zeti i Sandžaku. Kronološki valja uzeti jekavski izgovor kao najmlađi, jer je proces *ie* > *i* već bio završen. Dubrovački pisari, često stranci, u XIV stoljeću bilježili su mjesto jata ne rijetko sad grafem *e*, sad grafem *i*. Ipak bi bilo u najmanju ruku neoprezno iz toga izvoditi zaključak da su se tada u Dubrovniku mišljali ekavizmi i ikavizmi. Više vjerojatnoće ima u pretpostavci da je tada u Dubrovniku izgovorna vrijednost jata varirala između *e* i *i*. Nešto kasnije javlja se u Dubrovniku i treći način pisanja — *ie*.

U ovom periodu, svakako u mlađim štokavskim govorima, javlja se novi četveroakcenatski sistem s tendencijom pomjeranja silaznih akcenata ([˘]) s unutrašnjih i krajnjih slogova na jedan slog naprijed pri čemu se silazne intonacije mijenjaju u uzlazne, npr. *sestrē* > *sēstrē*, *plātīla* > *plātīla*. Pored toga osnovnog tipa prenošenja javlja se više varijanata djelimičnog prenošenja, a ovdje će biti dovoljno naglasiti da se lakše vrši prenošenje [˘] nego ^{*}. Premda je teško odrediti vrijeme kada možemo smatrati završenim ovaj proces, jamačno on neće biti iz kasnijeg vremena, jer tada bismo teže mogli razumjeti njegovo rasprostiranje na šira područja. Znači taj proces je već završavao kada su se otpočele razlivati prve znatnije migracijske struje.

Što krajnje istočne oblasti, tzv. torlačku zonu nisu obuhvatile mnoge novoštokavske inovacije, ne bi trebalo tumačiti samo geografskom udaljenošću, već još više emigracijom jednog dijela stanovništva iz nemanjičke države u toku XII i XIII stoljeća. To iseljeno stanovništvo nisu mogli zahvatiti procesi koji su se zametali u okvirima nemanjičke države. Ono je relativno rano prešlo na istok, došlo u kontakt sa starim balkanskim stanovništvom, u izvjesnoj mjeri romaniziranim, i srbiziralo ga. Ali upravo od njega će potjecati impulsi za tzv. »balkanizme« koji niz balkanskih jezika udružuju u »balkansku jezičku ligu« (analitička deklinacija i komparacija, gubljenje infinitiva, postpozitivni član itd.). Prije srbizacije toga starog tipa balkanskih stanovnika može se uzeti kao veoma vjerojatno da je ono došlo u kontakt s bugarskim Slavenima, negdje u IX stoljeću. Dotada se ono nalazilo izolirano u međuprostoru, znatno udaljeno od centra bugarske i centra srpske države. Iz toga kontakta

obrazovao se po N. van Wijk⁴⁰ taj prijelazni dijalekatski tip, koji je kasnije sve više primao utjecaje srpskohrvatskog jezika.

Zaključujući ovu etapu možemo konstatirati da su se dosad jezičke crte uglavnom kretale u pravcu sjever—jug i s toga glavnog pravca na jugoistok i jugozapad. Ali bilo je i drugih kretanja. »Odsad« — kako je lijepo rekao A. Belić — »štokavske crte idu na sever, severoistok i severozapad krećući se lepezasto od glavnih centara tih crta negde u Humu, Trebinju i jugoistočnoj Bosni«.

Treća etapa

Ova etapa počinje velikim turskim osvajanjima Balkanskog poluotoka i učestanim metanastazičkim pokretima. Znamenite pobjede turske vojske kod Černomena na Marici 1371., na Kosovu 1389, otvaraju joj put za dalja nadiranja ka sjeveru i zapadu, što izaziva velika preseljavanja stanovništva. Ranije, a i kasnije, mnoge su seobe bile izazvane ekonomskim uzrocima, npr. zbog velikog prirašćaja stanovništva, suše ili gladnih godina planinci kraških predjela najkraćim putevima, upravnim na planinske vijence, spuštali su se u niže predjele. Iako su ta kretanja bila stabilnija, ne mogu se po masovnosti i važnosti mjeriti s migracijama kojima su uzroci historijsko-političke prirode. Isprva ta pomicanja imaju karakter spontanog bježanja, kasnije pak poprimaju sve organiziraniji vid i u njihovoj organizaciji često sudjeluju austrijske, ugarske i mletačke vlasti u cilju odbrane svojih teritorija. Tako je naseljena i poznata Vojna krajina. I Turci su iz osvojenih oblasti premještali ratarsko stanovništvo koje im je hranilo vojsku ili su i sami primali u svoje čete i momke iz osvojenih zemalja (martolozi). Poznate su četiri znatnije migracijske struje: dinarska, kosovsko-metohijska, vardarsko-moravska i šopska. Najznatnija je dinarska sa žarištima u zapadnoj Hercegovini, zatim u istočnoj Hercegovini, porječju Tare, Pive te u crnogorskim Brdima sa Sandžakom. (Razumije se, bilo je i manjih žarišta). One su se kretale ka sjeveru, sjeveroistoku, sjeverozapadu, često su se miješale i ukrštale, tako da su se u dolini Morave ukrstile sve četiri struje. Zanimljvu metanastazičku oblast predstavlja Šumadija: njena zapadna polovina naseljena je dinarskim etničkim elementom, a istočna polovina smjesom ostalih triju struja. Etnički su veoma osebujni Šokci, naseljeni po Baranji

⁴⁰ N. van Wijk *Les langues slaves*, s'Gravenhage 1956, str. 100—104. Upor. s njim i raspravljanja A. Marguliésa u studiji »Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung«, *Arch. für sl. Phil.* XL (1926), str. 202—208. Podržavam Marguliésovo mišljenje o ranijem bugarskom utjecaju na ovo područje za vrijeme Borisa Simeona i nešto kasnije, ali preseljavanja srpskog življa u današnju torlačku zonu morala su otpočeti za vrijeme Nemanje i nastavljati se sukcesivno izvjesno vrijeme u nizu migracijskih talasa.

sve do Pečuha. Njihovo je matično područje zapadna Hercegovina, ali su se na koloniziranom području izmiješali sa tamošnjim srednjovjekovnim stanovništvom. Pretežno ametanastazička oblast je banska ili civilna Hrvatska, a na sredini između metanastazičkih i ametanastazičkih oblasti nalaze se jadranski otoci. U mnogim krajevima stanovništvo je smijenjeno, u drugima izmiješano starinačko i došljačko, tako da se preko ukrštanja i etnobioloških procesa u b'iti stvara nov etnički tip, prilično različit od našega srednjovjekovnog tipa. U vezi s tim učestali su međudijalekatski utjecaji i mnogostruke mješavine starinačkih i došljačkih govora, što često stvara nov dijalekatski tip. U toku nekoliko stoljeća te struje su plavile skoro čitavo srpskohrvatsko jezičko područje, tako da je »ispremeštano skoro sve stanovništvo od Veleške klisure do Zagrebačke gore«. ⁴¹ Naša antropogeografska nauka valjano je proučila porijeklo stanovništva, a zahvaljujući radovima čuvenog J. Cvijića dobro su nam poznati pravci metanastazičkih pokreta. Od Karlovačkog mira 1699., kad se osmanlijski osvajači povlače napuštajući znatan dio naših zemalja, preseljavanja se nastavljaju u suprotnom pravcu, inverzne seobe se redaju i kasnije. Dobro organizirano preseljavanje provedeno je poslije oba svjetska rata.

Novoštokavci raznose svoje inovacije u nove predjele, utječu na mnoge starinačke govore podmlađujući ih, ali pritom i starinački govori u takvoj mješavini ostavljaju tragove.

Među najranijim jezičkim pojavama ove etape valja istaći nastavak -ā u gen. m. imenica većeg broja osnova. Istina prvi zabilježeni primjeri u originalnim ispravama datiraju s kraja XIV stoljeća (župa M. S. 218., god. 1391), ali tek u prvoj polovini XV stoljeća i osobito u drugoj polovini ovoga stoljeća oni se javljaju sa znatnijom frekvencijom. Ta morfološka crta širi se od istoka ka zapadu, na području mlađe ikavštine dobrano slabi, dok nikako ne dopire do čakavštine i kajkavštine. Njena osebnost ne samo u srpskohrvatskim jezičkim okvirima, već i po tome što štokavštinu stavlja *a parte* prema svima slavenskim jezicima, izazvala je u nauci prvorazredan interes, pa je u vezi s njom postavljen čitav niz raznih hipoteza. Paralelno s tom inovacijom teče i proces likvidacije dvojine, najprije semantički, kasnije i morfološki.

Veoma važan proces ujednačavanja dativa i instrumentala množine najdinamičnije teče u razdoblju XV—XVI stoljeća (iako i pod sam kraj XIV stoljeća nailazimo na sintaktičko mlješanje, *Къ своимъ prijatelji*, Puo. I, 1399, a i nastavak -ma, koji bi bio nesumnjivo dualskog porijekla zabilježen je i za dativ i za instrumental množine u XV stoljeću); ovdje je instrumental počeo dobivati dativno -m

⁴¹ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje*, Zagreb 1922, str. 160.

pod utjecajem jednakosti dativa i instrumentala dvojine s nastavkom *-ma*, pa je ovaj nastavak prešao u množinu. Lokativ množine je izvjesno vrijeme svojom konzervativnom posebnosti stajao izdvojeno (*-ěh, -ih, -ah*), ali pošto se na širokom prostoru počeo gubiti glas *h* (XVI—XVII st.), on se privremeno približio genitivu (kosovsko-resavski i zetski govori i danas stoje pod jakim utjecajem jednakosti genitiva i lokativa dvojine), a u toku XVII i XVIII stoljeća primao je nastavke već izjednačenog dativa i instrumentala množine. Veoma je šarolika slika u nizu bosanskih, posavskih i vojvodanskih govora s međustupnjevima ili čuvanjem starine u tim padežima, što upućuje na zaključak da je ta poznija štokavska inovacija bila slabijeg intenziteta i manjeg radijusa od novoštokavskih inovacija iz poznoga srednjeg vijeka. Te morfološke promjene prati prilično raširena pojava novog jotovanja i opsegom dosta sužena pojava najnovijeg jotovanja, posljednja uglavnom u istočnohercegovačkim i zetskim govorima.

Takvo kretanje jezičkih crta iz progresivnih štokavskih centara ka konzervativnoj periferiji pogoduje razvijanju regionalnih dijalekatskih crta periferije: mijenjanju boja vokala, različitim slučajevima diftongizacije, mijenjaju artikulacije i prirode ponekih suglasnika. Ima i utjecaja tuđih jezika, što se ogleda u penetraciji čakavizma na čakavskom području i infiltriranju romanizma duž čitave jadranske obale i sl.

*

Ovim izlaganjem oortali smo kretanje jezičkih crta na srpsko-hrvatskom jezičkom području nastojeći ih evolutivno i prema ukupnim specifičnostima povezati u tri glavne etape. U ovom svom pokušaju određivanja pravca kretanja našega jezika s najvažnijim čvornim tačkama htio sam istaći determiniranost jezičkog kretanja od historijskih i društvenih zbivanja.

Prva etapa odgovara rodovsko-plemenskoj društvenoj formaciji plemena koja su se međusobno dodirivala i međusobno komunicirala na širokom prostranstvu. Razvitak prvih južnoslavenskih jezičkih crta kao da odsijava svu onu međuplemensku bliskost i srodnost koju će nove prilike i nova konfiguracija tla pomalo diferencirati i cjepkati. Uostalom i kretanje jezičkih crta ove etape savršeno odgovara pravcima kretanja kolonizacijskih struja od Panonije ka Jadranu.

Druga etapa obilježena je jezičkim crtama koje se šire iz pojedinih žarišnih područja, koja su ujedno i centri u formiranju naših osnovnih dijalekatskih tipova. Nije slučajno što se ti centri javljaju baš u našim srednjovjekovnim državicama. Kada se šire

područja tih država u doba zrelog feudalizma, i kretanje jezičkih inovacija obuhvaća šire zone rasprostiranja dopirući do blizu rubova srpskohrvatske jezičke teritorije. Srednjovjekovna bosanska država zauzimala je geografski centralno mjesto među našim pokrajinama i politički je pretendirala da postane centripetalna snaga oko koje bi se okupile sve naše oblasti. Iradijaciono širenje novoštokavskih inovacija ma svoja žarišta u Humu i jugoistočnoj Bosni, ali njihovi talasi znatno prelaze granice srednjovjekovnih država upravo onda kada su one dostigle svoju kulminacionu tačku i tendiraju ka raspadanju. Obrazovanje takvih inovacijskih žarišta neodvojivo je od postojanja naših srednjovjekovnih država i njihova međusobnog komuniciranja na širem planu.

Nova etapa počinje velikom provalom Turaka i porobljavanjem velikog dijela naših naroda. Ta penetracija osmanlijskih zavojevača kao i organizirana odbrana Austrije, Ugarske i Venecije uslovljava velike pokrete naših narodnih masa, što donosi višestruke poremećaje, pa i jezičke. U biti završeni procesi raznose se na nova područja, a drugi se nastavljaju. Samostalan život naših dijalekata teče mirnije, iako i dalje ima štokavskog utjecaja.

Novija naša historija ispunjena je velikim pokretima za narodno oslobođenje sve do sredine ovog stoljeća. Osamnaesto i devetnaesto stoljeće doba su buđenja dozrele građanske klase i s tim u vezi razmaha narodnog preporoda. Jedan od derivata toga društvenog vrenja jest formiranje jedinstvenog nacionalnog književnog jezika Srba, Hrvata i Crnogoraca u kojega je osnovicu najprije legnuo jedan tip »južnoga narječja«, a samo nešto docnije tu osnovicu su počeli da sačinjavaju naporedo istočnohercegovački i šumadijsko-vojvođanski govorni tip.

Danas, poslije toliko nemira i potresa, koji su nam donosili i gorka iskušenja, u socijalističkoj zajednici naših bratskih naroda postoje u osnovi dvije varijante srpskohrvatskog književnog jezika. Ali mnogostruka povezanost i ukrštanje srodnoga stanovništva, dinamično strujanje savremenog života u oba smjera organski vode ka sve većem ujednačavanju obje varijante, ujednačavanju koje su lucidno inaugurirali ilirci i Vuk Stefanović Karadžić.

S. Manojlović: DIE HAUPTETAPPEN IN DER ENTWICKLUNG
DER SERBOKROATISCHEN SPRACHE

Zusammenfassung

Der Verfasser machte es sich zur Aufgabe, die Entwicklung der serbokroatischen Sprache in drei Hauptetappen darzulegen.

Die erste Etappe umfasst die Zeitspanne von der Spaltung der ethnischen und sprachlichen Gemeinschaft der Slawen bis einschliesslich zum IX. Jahrh. Die zweite ist ihrer ausserordentlichen Dynamik und Wichtigkeit wegen in zwei Perioden unterteilt: Die erste Periode umfasst das X., XI. und XII., die zweite das XIII., XIV. und z. T. auch das XV. Jahrh. Die dritte und letzte Etappe reicht vom XV. Jahrh. bis in die neuere Zeit.

Es wird auf dem natürlichen Verlauf des Sprachwachstums bestanden, der keine scharfen Grenzen zwischen den einzelnen Etappen erkennen lässt. Deshalb gilt das ganze IX. Jahrh. als Übergang von der ersten zur zweiten und das ganze XV. Jahrh. von der zweiten zur dritten Etappe. Diese beiden Jahrhunderte bezeichnen die Grenzen, bis zu denen die Bewegung der Sprachzüge einen anderen Charakter und eine andere Richtung zeigt: in der ersten Etappe umfassen sie einen sehr weiten Raum von Pannonien bis zum Adriatischen Meer; in der zweiten geht ihre intensive Bewegung von den in unseren mittelalterlichen Staaten entstandenen Brennpunkten aus, wobei die dialektische Differenzierung und die interdialektischen Einflüsse immer mehr zunehmen. In der dritten Etappe ist der Entwicklungsgang langsamer und normaler, weil die dialektischen Typen im Grunde schon gebildet sind, während sich die Sprachzüge durch Wanderungen von den südlichen, neuštokawischen Brennpunkten aus nach den Norden, Nordosten und Nordwesten verbreiten.

Eine solche Evolution ist von den gesellschaftlich-geschichtlichen Umständen der nationalen Entwicklung abhängig. Die ersten Anfänge unserer mittelalterlichen Staaten fallen in das IX. Jahrh. und führen zur Zeit des frühen Feudalismus zur territorialen und sprachlichen Spaltung. Der Zusammenbruch dieser Staatsbildungen durch den Türkeneinfall ruft riesige metanastatische Wanderungsbewegungen hervor, die Sprachneuerungen vom progressiven Zentrum zur Peripherie des serbokroatischen Sprachgebietes verbreiten. Die Bildung der ersten freien Territorien und ihre Vergrösserung vom XIX. Jahrh. ab tragen im gewissen Sinne zur Bewegung der Sprachentwicklung zu einer neuen Integration bei.

Der Verfasser ist sich der grossen Bedeutung dieses Themas und aller damit verbundenen Schwierigkeiten bewusst, die weiterer Erörterung und breiterer Zusammenarbeit bedürfen. Er wollte durch seinen Versuch vor allem die Gefahr vermeiden, die einerseits eine zu abstrakte Behandlung der Sprache und andererseits ein mechanisches Einfügen ihrer Bewegung in gesellschaftlich-historische Schemen mit sich bringen könnte.